

Bohdan Kozięło-Poklewski

Uwagi o organizacji partii hitlerowskiej w Olsztynie

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 155-163

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bohdan Koziello-Poklewski

Uwagi o organizacji partii hitlerowskiej w Olsztynie

Fritz Gause w swojej monografii dziejów Królewca twierdzi, iż historia Narodowo-Socjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej (National-Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei — NSDAP) w Królewcu rozpoczęła się z chwilą, gdy żołnierz Waldemar Magunia, który w roku 1921 wstąpił w Monachium do NSDAP, powrócił do Królewca. Był on piekarzem i chętnie finansował poczynania zwolenników partii, której był członkiem¹. W podobnie uproszczony sposób można by napisać, że historia NSDAP w Olsztynie zaczęła się z chwilą, gdy na przełomie 1924/1925 roku kilkunastu mężczyzn pod wodzą bezrobotnego stolarza, Pfenninga, utworzyło bojówkę pod nazwą National-sozialistische Sturmabteilung, opowiadając się za hasłami NSDAP². Nie można jednak zaprzeczyć, iż w tym czasie przynajmniej części społeczeństwa w Olsztynie nie były obce hasła i dążenia ruchu narodowosocjalistycznego. Dowodem na to jest fakt, że w wyborach do pruskiego landtagu z 7 grudnia 1924 roku na listę Narodowo-Socjalistycznego Ruchu Wolności (National-Sozialistische Freiheitsbewegung), pod hasłami której występowała zdelegalizowana wówczas NSDAP, padło w Olsztynie 6,2% ważnych głosów. Dodajmy, że na dwie liczące się wówczas w mieście partie polityczne: Niemiecko-Narodową Partię Ludową (Deutschnationale Volkspartei — DNVP) i Niemiecką Partię Centrum (Deutsche Zentrumspartei — Zentrum) padło w czasie tych wyborów — 26,7% na DNVP i 33,8% na Centrum. Na partie robotnicze zaś: Socjaldemokratyczną Partię Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands — SDP) — 6,4%, a na Komunistyczną Partię Niemiec (Kommunistische Partei Deutschlands — KPD) — 10,4%.

Od chwili tych wyborów, mimo powołania Okręgu NSDAP w Królewcu (Gauleitung) i mianowania przez kierownictwo centralne (Reichsleitung) 7 marca 1926 roku na stanowisko gauleitera Brunona Gustava Scherwitza, a więc pomimo utworzenia centralnego dla całej prowincji kierownictwa partyjnego³, nad działalnością grupy zwolenników partii hitlerowskiej w Olsztynie zapadła cisza. Dowodem, iż działalność ich zamarła, mogą być wyniki wyborów do pruskiego landtagu z 20 maja 1928 roku, kiedy do lista NSDAP w Olsztynie uzyskała 1,1% ważnych głosów, podczas gdy DNVP — 24,5%, Centrum — 36,6%, SDP — 10,1%, KPD — 7,6%⁴.

Wkrótce po tych wyborach powstała miejscowa komórka (Ortsgruppe) NSDAP. Od tego momentu można mówić o zorganizowanej działalności partii hitlerowskiej w Olsz-

---

* W pierwszej wersji artykuł przedstawiony był na sesji naukowej „Olsztyn — dzieje miasta”. Por. R. Tomkiewicz, „Symposium «Olsztyn — dzieje miasta», *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1991, nr 3, ss. 205—211.

1 F. Gause, *Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen*, Köln—Wien 1971, Bd. 3, s. 111.

2 Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem (dalej: GStA), Gauarchiv, Gauleitung Ostpreussen der NSDAP (dalej: Ga), C 39 a, k. 5, Parteigeschichte des Kreises Allenstein.

3 Szczegóły por. B. Koziello-Poklewski, *Przyczynki do początków partii hitlerowskiej w Prusach Wschodnich*, *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi*, 1987, t. 11, ss. 279—297.

4 Preussische Statistik, Bd. 293, Tl. 1 u. 2, Berlin 1929/1930, ss. 10—11.

tynie. Kierownikiem olsztyńskiej komórki partyjnej (Ortsgruppenleiter) został Albert Schulz, urzędnik celny w stanie spoczynku (członek NSDAP od 10 marca 1927 r., nr 61 186). Ortsgruppe liczyła dokładnie 30 członków. Wszyscy mieli bardzo niskie numery; wpisani zostali do rejestru w 1927 i 1928 roku. Było wśród nich ośmiu członków bojówki (Sturmabteilung der NSDAP — SA), reprezentowali różne zawody: rzemieślnicy, urzędnicy, adwokat, pracownicy umysłowi, robotnicy.

Powstanie Ortsgruppe w Olsztynie zbiegło się w czasie z przybyciem do Prus Wschodnich Ericha Kocha, mianowanego przez Hitlera gauleiterem NSDAP w tej prowincji. Hitler zatwierdził Kocha na stanowisku gauleitera 3 września 1928 roku; 15 września Koch przybył do Królewca, a już następnego dnia odbył się w Gierdawach pierwszy w dziejach partii hitlerowskiej w Prusach Wschodnich zjazd partyjny (Gauparteitag), połączony z apelem wschodniopruskiej SA. Zapoczątkowało to łańcuch publicznych zebrań obsługiwanych bezpośrednio przez Kocha. Równoległe z akcjami propagandowymi przebiegały prace organizacyjne: 1 grudnia 1928 roku Koch powołał do życia organizację kobiecą — Nationalsozialistische Frauenschaft, a 16 grudnia organizację młodzieżową — Hitlerjugend⁵.

Kilkumiesięczna intensywna działalność propagandowa i organizacyjna przyniosła rezultaty w postaci wzrostu liczby członków i powstawaniu nowych Ortsgruppen. W tej sytuacji bezpośrednie kierowanie komórkami partyjnymi przez Gauleitung było bardzo utrudnione. Istotną stała się kwestia zmiany struktury organizacyjnej. Na konferencji przedstawicieli terenowych komórek partii hitlerowskiej w Królewcu 16 grudnia 1928 roku przeprowadzono zmianę struktury organizacyjnej, powołując do życia obwody (Bezirke), z których każdy obejmował kilka powiatów⁶. Na czele obwodu stał kierownik obwodu (Bezirksleiter), któremu podlegali kierownicy powiatów (Kreisleiter), komórek terenowych (Ortsgruppen) i tzw. punktów oparcia (Stützpunkte). Kierownika obwodu powoływał gauleiter, w naszym przypadku — Koch, ten zaś kierowników powiatów, komórek terenowych i punktów oparcia. Wszystkich jednak zatwierdzał na tych stanowiskach gauleiter.

Koch wydał wytyczne określające szczegółowo obowiązki kierownika obwodu, czyniąc go osobiście odpowiedzialnym za rozwój organizacyjny partii w jego obwodzie. Sprawy organizacji wewnątrzpartyjnej nie przebiegały bowiem bezkonfliktowo. Z oporami podporządkowywali się dyscyplinie partyjnej narzuconej przez Kocha różni dowódcy SA, przyzwyczajeni do działania obok partii, a nawet poza nią. Tymczasem Koch, zgodnie zresztą z ustaleniami zawartymi w wytycznych Hitlera, mówiącymi, iż: „zadaniem nowej SA jest zahartowanie fizyczne naszej młodzieży, wychowanie jej w duchu dyscypliny i poświęcenia dla naszej wielkiej idei, przygotowanie do służby porządkowej i uświadamiającej ruchu”, uważał SA za zbrojne ramię partii, podporządkowane jej linii politycznej. Dlatego też za podstawowe zadanie uznawał organizowanie w obwodach komórek partyjnych, a dopiero w drugiej kolejności oddziału SA. Powołanie oddziału SA w miejscowości, w której nie było jeszcze komórki partyjnej, uznawał za wykroczenie

5 B. Koziello-Poklewski, op. cit., s. 285.

6 GSta, Ga, C 34 b, k. 27, Rundschreiben Bezirk Masuren, 18 XII 1928. Dodać trzeba, że dokonany podział wschodniopruskiego okręgu partyjnego na obwody podlegał w następnym okresie różnym korekturom, zmierzającym do usprawnienia działalności organizacyjnej i propagandowej. Tyczyło to zarówno podziału na obwody, jak i podziałów wewnątrz obwodów. Wkrótce okazało się, że obwód Mazury (Bezirk Masuren), obejmujący powiaty etcki, giżycki, mrągowski, nidzicki, olsztyński, ostródzki, piski, reszelski i szczycieński, jest zbyt rozległy, co utrudniało administrowanie organizacyjne i propagandowe. Podzielony więc został na dwa obwody: obwód zachodniomazurski (Bezirk Westmasuren), zwany też Südostpreussen, z powiatami nidzickim, olsztyńskim, ostródzkim, reszelskim i szczycieńskim, oraz obwód wschodniomazurski (Bezirk Ostmasuren), z powiatami etckim, giżyckim, mrągowskim i piskim. Por. B. Koziello-Poklewski, *Z badań nad strukturą terytorialną NSDAP w Prusach Wschodnich w latach 1921—1933*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1985, nr 3/4, s. 290.

przeciwko dyscyplinie partyjnej, a organizatorom takich oddziałów groził usunięciem z partii ⁷.

Olsztyn wraz z powiatem należał do obwodu Mazury (Bezirk Masuren), obejmującym ponadto powiaty: elcki, giżycki, mrągowski, nidzicki, ostródzki, piski, reszelski i szczywieński. Kierownikiem obwodu został mianowany przez Kocha Heinrich Berg. W dwa dni po nominacji — pismem z 18 grudnia 1928 roku — nowy bezirksleiter Heinrich Berg zawiadomił wszystkich Ortsgruppenleiterów, że na dzień 6 stycznia 1929 roku zwołuje w Olsztynie zebranie obwodu. Na zebranie mieli obowiązek stawić się Ortsgruppenleiterzy lub ich zastępcy, sekretarze, skarbnicy, kierownicy propagandy, stützpunkt-leiterzy, dowódcy SA. Jednocześnie zawiadamiał, że mianował kierowniczką grup kobiecych obwodu Auguste Schulz, a bezirksopferringleiterem — Waltera Badera ⁸. Ta ostatnia funkcja, którą można przetłumaczyć jako: kierownik obwodowych kół ofiarodawców, była niezmiernie ważna. Do takich kół ofiarodawców (Opferring) należeli ci wszyscy, którzy z różnych względów, głównie zawodowych, ukrywali swoje związki z partią hitlerowską, z którą sympatyzowali, i którą wspierali („anonimowo”) finansowo.

Pośpiech nowego kierownika obwodu w organizowaniu zebrania obwodu był uzasadniony. W olsztyńskiej Ortsgruppe działało się niedobrze. Dochodziło do różnych starć. Już w końcu grudnia wystąpili z partii piekarz Johann Arndt (członek nr 92 814 z 1 lipca 1928) i ślusarz Reinhard Königsman (członek nr 72 652 od 1 stycznia 1928 r.). Liczba członków jednak się nie zmniejszyła, bo w tym samym czasie przyjęto dwóch nowych: drwała Otto Meisse i ucznia Herberta Jablonowskiego ⁹.

Mimo przeprowadzonej na wspomnianym wyżej zebraniu obwodu 6 stycznia 1929 roku krytyki działalności olsztyńskiej Ortsgruppe i mimo groźących sankcjami zaleceńom zaprzestania sporów personalnych i kompetencyjnych, rozbieżności wśród członków Ortsgruppe stawały się coraz większe. W efekcie Ortsgruppenleiter Albert Schulz skierował 1 lutego 1929 roku list do Kocha, prosząc go o rozwiązanie olsztyńskiej Ortsgruppe i zwolnienie go z funkcji Ortsgruppenleitiera. Zdaniem Schulza istniejąca w Ortsgruppe sytuacja przynosiła szkodę ruchowi hitlerowskiemu w Olsztynie ¹⁰. Ocena ta była zbieżna z oceną wyrażoną przez bezirksleitiera Berga na zebraniu 6 stycznia 1929 roku ¹¹.

Koch zareagował bardzo szybko. Rozwiązał Ortsgruppe w Olsztynie, odwołał Schulza z funkcji Ortsgruppenleitiera i polecił bezirksleiterowi utworzyć nową Ortsgruppe. W związku z tym 8 lutego odbyło się zebranie, na które przybyło 18 członków. Nie zjawił się Albert Schulz. Na zebraniu postanowiono, że bezirksleiter Berg będzie pełnił tak długo funkcję Ortsgruppenleitiera w Olsztynie, dopóki adwokat Ernst Kemsat (członek nr 92 815, od 1 stycznia 1928 r.) nie uporządkuje swoich spraw zawodowych i nie obejmie ostatecznie kierownictwa Ortsgruppe. Jednocześnie w czasie tego zebrania wybrano Rudolfa Wesnera na skarbnika, Herberta Jablonowskiego na sekretarza, a Seele na kierownika propagandy i prasy Ortsgruppe ¹².

Na kilka dni przed wspomnianym wyżej zebraniem, 23 stycznia, po raz pierwszy w Olsztynie zorganizowano publiczne zebranie z prominentnym przedstawicielem Reichsleitung. Heinrich Himmler mówił na temat: „Der Toteskampf der Landwirtschaft — Ostpreussens Schicksalskampf”. W zebraniu wzięło udział ponad 400 osób. Himmler mówił o niedoli wschodniopruskiego społeczeństwa, a przede wszystkim chłopstwa.

7 B. Koziello-Poklewski, *Przyczynki do początków partii hitlerowskiej*, s. 286.

8 Zob. przyp. 6.

9 GStA, Ga, C 39 d, k. 83. Pismo Bruno Lange z 31 1929.

10 GStA, Ga, C 39 d, k. 84, List Schulza do Kocha z 1 II 1929.

11 GStA, Ga, C 34 b, k. 32, Bericht über Tagung am 6 I 1929.

12 GStA, Ga, C 39 d, k. 86, Mitgliederversammlung der NSDAP Ortsgruppe Allenstein, 11 II 1928.

Wzywał zebranych do utworzenia wspólnego frontu walki z istniejącym rządem. Zebranie przebiegało zupełnie spokojnie¹³.

W końcu marca dotychczasowy bezirksleiter Berg został odwołany, a ściślej — oddelegowany do Wystruci. Ortsgruppe Olsztyn objął — jak to zostało postanowione na zebraniu 8 lutego — adwokat Ernst Kemsat. Natomiast Albert Schulz został dowódcą SA, Rudolf Wesner pozostał przy funkcji skarbnika, Herbert Rehnführer został sekretarzem, a Fritz Bleiminger — kierownikiem propagandy i prasy. Ortsgruppe liczyła wówczas 33 zapisanych członków¹⁴.

Po odejściu Heinricha Berga funkcję bezirksleitiera objął 28 października 1929 roku Gustav Gunia. Pełnił on jednocześnie funkcję ortsruppenleitiera, ponieważ Kemsat zrzekł się tej funkcji ze względów zawodowych¹⁵.

Rozwój liczebny olsztyńskiej Orstgruppe przebiegał bardzo opornie. 20 stycznia 1930 roku liczyła ona 61 zapisanych członków¹⁶. Nie bez wpływu na słaby rozwój liczebny partii hitlerowskiej w Olsztynie pozostawały z pewnością tarcia w miejscowej Ortsgruppe. Utworzyła się opozycja przeciwko dowódcy SA Albertowi Schulzowi i ortsruppenleiterowi, będącemu jednocześnie bezirksleiterem. Doprowadziła ona do tego, że Gustaw Gunia zrzekł się obu tych funkcji, a jednocześnie funkcji skarbnika zrzekł się Rudolf Wesner¹⁷. W tej sytuacji Gauleitung zleciło Antonowi Arendtowi ze Szczytna uporządkowanie spraw w Olsztynie, mianując go jednocześnie bezirksleiterem obwodu zachodniomazurskiego (Westmasuren)¹⁸. Tarcia między organizacją polityczną (Politische Organisation) a SA były jednak trudne do usunięcia. Wspomniana rywalizacja w Olsztynie była tylko niejako echem tarć na najwyższym szczeblu między kierownictwem SA a Hitlerem.

W Olsztynie, udało się Arendtowi opanować sytuację z chwilą, gdy kierownictwo olsztyńskiej Orstgruppe objął ponownie adwokat Ernst Kemsat¹⁹. Sprawy zaczęły się rozwijać tak pomyślnie, że zdecydowano zwołać na 27 lipca 1930 roku zebranie obwodu zachodniomazurskiego właśnie w Olsztynie. Miała to być i była manifestacja siły ruchu hitlerowskiego w mieście i okolicy. Ludność miała się przekonać, że „NSDAP również i w południowej części Prus Wschodnich stanowiła siłę polityczną, z którą należy się liczyć”²⁰.

Zebranie uznano za nadzwyczaj udane. Wszystkie sprawy sporne zostały uporządkowane. Wytoczono kierunki dalszego działania zmierzające do rozwoju liczebnego partii. Szczególną jednak uwagę poświęcono zbliżającym się wyborom do Reichstagu.

Wybory z 14 września 1930 roku, które przyniosły partii hitlerowskiej 107 miejsc w Reichstagu, uznane zostały za polityczne trzęsienie ziemi w Republice Weimarskiej. Z ogólnej liczby 236 513 głosów (22,8% ważnych głosów), jakie padły na listę NSDAP w Prusach Wschodnich, ponad 25 000 przypadło na obwód zachodniomazurski. Wyniki wyborów zdumiały władze obwodu. Blisko 7000 głosów na listę NSDAP w Olsztynie nikt się nie spodziewał. Ale też i przygotowania do wyborów były intensywne. W Olsztynie zorganizowano publiczne zebrania z Kochem i Göringiem. Miejscowa SA jako ochrona tych zebrań spisała się tak dobrze, że jej dowódca Walter Bader uznał, iż nie potrzebuje już

13 Ibidem, k. 37, Bericht über die Versammlung mit Pg. Himmler in Allenstein, Osterode und Neidenburg.

14 GSta, Ga, C 39 d, k. 93, Fragebogen Orstgruppe Allenstein, 23 IX 1929.

15 GSta, Ga, C 34 b, k. 80, Pismo Bezirk Masuren do Gauleitung, 28 X 1929.

16 GSta, Ga, C 39 d, k. 105, Monatsmeldung OG Allenstein, 20 I 1930.

17 Ibidem, k. 117, List Wesnera do Gauleitung, 7 III 1930; Zob. też C 34 b, k. 102, List Arendta do Gauleitung, 3 III 1930.

18 GSta, Ga, C 34 b, k. 106, Pismo Gauleitung do Arendta, 11 III 1930; k. 112, Pismo Gauleitung do Arendta, 17 III 1930.

19 GSta, Ga, C 34 d, k. 124, Pismo Gauleitung do Kemsata, 4 VI 1930.

20 GSta, Ga, C 34 b, k. 134: „dass die NSDAP auch in Süd-Ostpreussen einen politischen Machtfaktor darstellt, mit dem zu rechnen ist”.

podporządkowywać się poleceniom i rozkazom organizacji politycznej. Charakterystyczne, że bezirksleiter uznał, iż w istniejącej sytuacji, dla uniknięcia skandalu i niedawania pożytki „Allensteiner Volksblatt”, należy tolerować postępowanie dowódcy SA, ale tylko do czasu²¹.

Adwokat Kemsat jako Ortsgruppenleiter nie zawiódł nadziei Gauleitung. Rozwój liczebny olsztyńskiej Ortsgruppe postępował powoli, ale ciągle. Nie bez wpływu na to pozostawał i pogłębiający się kryzys, powodujący wzrost bezrobocia. Bezrobotni zaś znajdowali oparcie w SA. Z SA przechodzili do NSDAP. W trzecim kwartale 1930 roku olsztyńska Ortsgruppe rozrosła się do tego stopnia, że uznano za celowe podzielić ją na sekcje, obejmujące poszczególne części miasta. Powstały cztery takie sekcje, których kierownikami (Sektionleiter) zostali Salewski, Wisner, Kwalo i Suhr²².

Olsztyn zresztą pozostawał daleko w tyle za innymi miejscowościami prowincji, jeśli idzie o rozwój liczebny partii. W innych częściach prowincji był on znacznie szybszy. Wpłynął na to niewątpliwie masowy napływ wschodniopruskich chłopów, gnębionych od dłuższego czasu kryzysem rolnym, z którym władze Republiki Weimarskiej nie mogły sobie poradzić. Chłopi chętnie nachylali ucha ku propagandzie, założonego przez Kocho już w 1929 roku narodowosocjalistycznego związku chłopów i osadników (Nationalsozialistischer Bauer- und Siedlerbund). Spowodowało to, że w każdej prawie wschodniopruskiej wsi istniały Ortsgruppen lub Stützpunkte partii hitlerowskiej. Wreszcie okrzepnięcie organizacyjne partii w tej prowincji i jej coraz bardziej liczący się udział w życiu politycznym i społecznym wykazały, że istniejący podział okręgu na obwody uniemożliwia sprawną akcję propagandową i organizacyjną. Obwody obejmowały zbyt wielki obszar, by można było skutecznie nimi kierować. Zdecydowano więc o przeprowadzeniu reorganizacji. W miejsce obwodów 6 maja 1931 roku utworzono komisariaty okręgu (Gaukommissariate). Wschodniopruski okręg partyjny podzielono na dwadzieścia komisariatów. Olsztyn wraz z powiatami olsztyńskim i ostródzkim należał do komisariatu XVII. Na czele komisariatu stał komisarz okręgu (Gaukommissar)²³. W komisariacie XVII został nim dotychczasowy bezirksleiter Anton Arendt. Natomiast kierownictwo olsztyńskiej Ortsgruppe przejął ponownie Albert Schulz²⁴.

Jednak już 5 września 1931 roku Arendt złożył rezygnację z funkcji komisarza. Uzasadniał w liście do Gauleitung tę decyzję tym, że jest obiektem ataku ze strony różnych Ortsgruppenleiterów. Kiedy bowiem tworzono komisariaty, chodziły słuchy, że komisarz będzie odpowiednio wynagradzany przez Gauleitung za swoją pracę. Było więc wielu chętnych na tę funkcję. Nadzieje na zarobki wprawdzie się nie spełniły, ale zła atmosfera pozostała. Tymczasem Gauleitung go nie bronił²⁵. Wbrew chyba oczekiwaniu Arendta, który z pewnością położył znaczne zasługi w organizowaniu partii hitlerowskiej zarówno w Szczytnie i okolicy, jak też w Olsztynie i Ostródzie oraz Nidzicy, Gauleitung przyjęło jego rezygnację. Pismem z 11 września 1931 roku poinformowała wszystkie Ortsgruppen w komisariacie XVII, że na miejsce Arendta komisarzem komisariatu XVII został pochodzący ze Śląska Max Matucz, stary członek NSDAP, zatrudniany już w 1926 roku jako mówca i agitator partyjny. Wprowadzenie nowego komisarza odbyło się 27 września 1931 roku w Ostródzie. Połączone było z zebraniem komisariatu²⁶.

W wyniku inspekcji, jaką Matucz przeprowadził w całym podległym mu komisariacie, nastąpiła kolejna zmiana na stanowisku Ortsgruppenleiters w Olsztynie. Matucz

21 Ibidem, k. 143, Pismo Arendta do Gauleitung, 18 IX 1930.

22 Ibidem, k. 144, Pismo Arendta do Gauleitung, 27 IX 1930.

23 B. Koziełło-Poklewski, *Z badań nad strukturą terytorialną*, ss. 291—292.

24 GStA, Ga, C 38 a, k. 37, Verzeichnis der Ortsgruppen im Gaukommissariat XVII (bez daty, ale sprzed 5 IX 1931).

25 Ibidem, k. 32—33, List Arendta do Gauleitung, 5 IX 1931.

26 Ibidem, k. 35, Pismo Gauleitung do wszystkich Ortsgruppen w Gaukommissariat XVII, 11 IX 1931.

doszedł bowiem do wniosku, że Albert Schulz nie daje sobie rady z tą funkcją i olsztyńska Ortsgruppe będzie pracowała dobrze dopiero wówczas, gdy znajdzie się odpowiedni człowiek na tę funkcję²⁷.

Gauleitung zaproponowała, by Matucz przyjrzał się bliżej członkowi partii adwokatowi Friedrichowi Schiedatowi i ewentualnie mianował go ortsruppenleiterem w Olsztynie. Propozycję tę uznał Matucz za słuszną i Schiedat został ortsruppenleiterem w końcu listopada 1931 roku²⁸.

Rok 1932 był niezmiernie obfity w wydarzenia polityczne zarówno krajowe, jak i regionalne. Mieszkańcy Prus i Rzeszy pięciokrotnie wyrażali swoją wolę w wyborach: dwukrotnie w wyborach prezydenta Rzeszy (13 marca i 10 kwietnia), dwukrotnie w wyborach do Reichstagu (31 lipca i 6 listopada) i w przypadku mieszkańców Prus w wyborach do pruskiego landtagu — 24 kwietnia 1932 roku.

Hitlerowcy w Olsztynie przeżywali swój wielki dzień 19 kwietnia 1932 roku, kiedy to w mieście przemawiał Hitler (Jakobsberg — przy dzisiejszym Wojewódzkim Domu Kultury, ul. Wojska Polskiego). Było to ogromne zebranie z tysiącem uczestników nie tylko zresztą z Olsztyna²⁹. Nie pozostało ono chyba bez wpływu na wyniki wyborów. Na listę NSDAP w wyborach do pruskiego landtagu 24 kwietnia 1932 roku padło w Olsztynie 35,7% ważnych głosów, a więc dokładnie taki sam odsetek, jak i na listę Centrum. Daleko w tyle pozostały dotychczas bardzo silna DNVP (8,5%), oraz SDP (7,9%) i KPD (8,3%).

Partia hitlerowska czuła się w Olsztynie coraz silniejsza. Na porządku dziennym były bijatki bojówkarzy z SA z przeciwnikami politycznymi. Wielokrotnie interweniowała policja. Agitacja wyborcza prowadzona z dużym rozmachem była za każdym razem połączona z awanturami. Do takiej bijatki doszło też w czasie marszu agitacyjnego hitlerowców 21 czerwca 1932 roku na Hindenburghöhe (w okolicy dzisiejszego Kina Grunwald przy ul. Wojska Polskiego). Musiała interweniować policja. Aresztowani wówczas zostali najbardziej „bojowi” SA-mani: sturmführer Paul Chlosta i niejaki Hellwig³⁰.

Wybory do Reichstagu z 31 lipca 1932 roku przyniosły partii hitlerowskiej w Olsztynie prawie taki sam odsetek głosów, jaki zyskała w wyborach do pruskiego landtagu — 35,6%, Centrum uzyskało 34,9%, SPD — 8,5%, KPD — 11,4%³¹.

21 sierpnia 1932 roku odbyła się w Olsztynie konferencja partii hitlerowskiej, na którą wezwani zostali przedstawiciele Ortsgruppen powiatów olsztyńskiego, ostródzkiego, braniewskiego, lidzbarskiego i reszelskiego. Konferencja związana była z omówieniem wyników wyborów z końca lipca 1932 roku oraz ze sprawą reorganizacji podziału terytorialnego. Zlikwidowane zostały komisariaty okręgu, w miejsce których utworzono kierownictwa powiatowe (Kreisleitung); ich obszar pokrywał się z obszarem administracyjnym powiatów.

Olsztyńska Ortsgruppe liczyła wówczas 416 zapisanych członków. Kreisleiterem olsztyńskim został dotychczasowy komisarz Max Matucz³². Po miesiącu zastąpił go Husemann, na którego spadł obowiązek przygotowania partii hitlerowskiej w Olsztynie do wyborów 6 listopada 1932 roku³³. Olsztyńska Orstgruppe zorganizowała 56 zebrań przedwyborczych, ale mimo to NSDAP straciła w Olsztynie 200 głosów. Na jej listę padło

27 Ibidem, k. 46, List Matucza do Gauleitung, 23 X 1931.

28 Ibidem, k. 48, Pismo Matucza do Gauleitung, 11 XI 1931. jako ciekawostkę podać należy, iż rodzina Schiedata woli nie pamiętać o jego długoletniej, aktywnej przynależności do NSDAP. Por. A. J. Nobis, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Allenstein 1905—1945*, München 1987, s. 111.

29 GStA, Ga, C 39 a k. 9, Parteigeschichte des Kreises Allenstein.

30 Ibidem.

31 A. J. Nobis, op. cit., s. 434.

32 GStA, Ga, C 38 a, k. 44—45, Bericht über die Tagung in Allenstein, 21 III 1932.

33 GStA, Ga, C 39 b, k. 34—37. Tätigkeitsbericht Kreisleitung Allenstein 8 XI 1932.

29,2% ważnych głosów, na Centrum, które również straciło wielu wyborców, padło 33,6% ważnych głosów. Natomiast polepszyły swój stan posiadania zarówno SPD, która zyskała 9,1% ważnych głosów, jak i KPD — 12,1%³⁴.

Oceniając wyniki wyborów w Olsztynie, olsztyński kreisleiter stwierdzał, iż w agitacji przedwyborczej zawiódła całkowicie olsztyńska SA, jak też miejscowi blockleiterzy i to przy aktywnej agitacji DNVP, skierowanej przeciwko NSDAP. Bardzo zręczną agitację prowadziła KPD, wykorzystując toczący się proces przeciwko olsztyńskim SA-manom, którzy dokonali zamachu bombowego na sklep żydowski. Natomiast wstrzemięźliwie zachowywały się Centrum i SPD. W opinii kreisleitera na wynikach wyborów zaważył w sposób szczególnie proces przeciwko zamachowcom³⁵.

Wyjaśnijmy, o jaki proces chodziło. W czerwcu 1932 roku, na krótko przed wyborami lipcowymi, olsztyńscy SA-mani dokonali zamachu bombowego na sklep Żyda Abrahama w Olsztynie. Stało się to w nocy i dzięki temu nie było ofiar w ludziach. Sprawcy zostali schwytani i po procesie, 8 listopada 1932 roku skazani: Bethke, Weiss, Quasseck i Klimmeck na pięć lat ciężkiego więzienia, Dembkowski na rok więzienia, Wilhelm Weiss i Hellwig na rok ciężkiego więzienia, Pernack na rok i trzy miesiące ciężkiego więzienia, Juschka na dziewięć miesięcy więzienia³⁶.

Kolejny podział struktury terytorialnej, tyżący już tylko powiatu olsztyńskiego, przeprowadzony został 17 stycznia 1933 roku. Dotychczasowy powiat olsztyński podzielono na dwa: miejski i wiejski. Kreisleiterem powiatu miejskiego został dotychczasowy ortsruppenleiter w Olsztynie, adwokat Friedrich Schiedat, natomiast powiatu wiejskiego — sprowadzony z Braniewa Erich Ratzki³⁷.

W trzydzieści dni później Adolf Hitler objął władzę w Niemczech.

W sprawozdaniu Kreisleitung za luty 1933 roku za najważniejsze wydarzenie w życiu olsztyńskiego Ortsgruppe uznano apel wszystkich organizacji narodowosocjalistycznych, czyli całego ruchu hitlerowskiego, w dniu 1 lutego 1933 roku³⁸.

Wybory do Reichstagu 5 marca 1933 roku, określane powszechnie mianem wyborów półwolnych, przyniosły partii hitlerowskiej w Olsztynie, przy bardzo wysokiej, bo wynoszącej 86,3% frekwencji wyborczej, 44,0% ważnych głosów. Centrum uzyskało 30,5%, SPD — 5,9%, KPD — 7,6%. Przeprowadzone w tym samym dniu wybory do pruskiego landtagu przyniosły partii hitlerowskiej w Olsztynie, przy prawie identycznej frekwencji wyborczej, 43,5% ważnych głosów, Centrum — 30,1%, SPD — 5,7%, KPD — 7,6%³⁹.

Gwałtowny był napływ kandydatów do partii. W ciągu dziewięciu miesięcy, między końcem sierpnia 1932 roku a majem 1933 roku, liczba członków partii w Olsztynie wzrosła ponad czterokrotnie (z 416 do 1735). Obraz NSDAP w Olsztynie według stanu na koniec czerwca 1933 roku przedstawiał się następująco: kreisleiterem był adwokat Friedrich Schiedat (wkrótce został nadburmistrzem Olsztyna), skarbnikiem — Max Goldapski, sekretarzem — Ernst Korzikowski, kierownikiem propagandy — Bruno Lange, kierownikiem prasowym — Marion Budzinska. W Olsztynie było 1800 prenumeratorów prowincjonalnego organu NSDAP — „Preussische Zeitung”. Z uwagi na liczbę członków Kreisleitung Olsztyn-miasto podzielono na pięć Orstgruppen: Ost (Wschód) — ortsruppenleiterem był Hans Wermter, Orstgruppe liczyła 346 członków; West (Zachód) — Alfred Fritz, 344 członków; Nord (Północ) — Wilhelm Rothbart, 324

34 A. J. Nobis, op. cit., s. 434.

35 Ibidem.

36 GStA, Ga, C 39 a, k. 9, Parteigeschichte der Kreises Allenstein.

37 Ibidem.

38 GStA, Ga, C 39 c, k. 44, Tätigkeitsbericht für Monat Februar, 1933.

39 A. J. Nobis, op. cit., s. 434.

członków; Süd (Południe) — Emil Rossmann, 279 członków; Mitte (Środek) — Heinrich Schippers, 343 członków.

Organizacje afiliowane liczyły łącznie 5437 członków. I tak Nationalsozialistische Frauenschaft (Narodowosocjalistyczna Organizacja Kobiet), którą kierowała towarzyska partyjna Lubomirsky, liczyła 237 członkiń; Kampfbund des Gewerblichen Mittelstandes (Związek Walki Rzemieślniczego Stanu Średniego), kierowany przez Oskara Steffena liczył 515 członków; Nationalsozialistische Betriebszellen Organisation (Narodowosocjalistyczne Organizacje Zakładowe), kierowana przez Otto Schulza liczyła 2346 członków; Nationalsozialistische Kriegspferversorgung (Narodowosocjalistyczny Związek Ofiar Wojny), kierowany przez Rudolfa Sokolinskiego liczył 900 członków; Nationalsozialistischer Beamtenbund (Narodowosocjalistyczny Związek Urzędników), kierowany przez Wilhelma Schleussa liczył 1220 członków; Nationalsozialistischer Lehrerbund (Narodowosocjalistyczny Związek Nauczycieli), kierowany przez Johanna Kühlmanna liczył 181 członków; Kampfbund Deutscher Kultur (Związek Walki o Niemiecką Kulturę), kierowany przez Büttnera liczył 38 członków⁴⁰.

Jeśli uwzględnimy, że w Olsztynie mieszkało w tym czasie 26 276 dorosłych osób (osób uprawnionych do głosowania), to okaże się, że co najmniej jedna czwarta dorosłych mieszkańców miasta była w taki czy inny sposób związana organizacyjnie z ruchem hitlerowskim. Wypada dla ścisłości dodać, że w przedstawionym przez Kreisleitung obrazie partii hitlerowskiej w Olsztynie nie zostały uwzględnione formacje (Gliederungen) NSDAP, a więc SA, SS, Hitlerjugend, Bund Deutscher Mädel, żeby wymienić tylko najważniejsze.

Antysemityzm był jedną z podstaw ideologii hitlerowskiej. Jednak praktyczna realizacja haseł antysemickich stała się możliwa dopiero po zdobyciu władzy przez Hitlera. Od tej chwili, jak słusznie stwierdza Artur Eisenbach, „przeniesiono walkę z Żydami ze sfery ideologicznej i propagandowej na grunt administracyjny i polityczny”⁴¹. Od początku roku 1933 Prusy Wschodnie, podobnie zresztą jak cała Rzesza, stały się widownią nasilających się wystąpień antyżydowskich. Szczególną aktywność w tym zakresie przejawiały bojówki SA. Nie wolny był od tych przejawów aktywności bojówek SA Olsztyn i jego najbliższe okolice. I tak burmistrz Barczewa zawiadomił landrata olsztyńskiego, że 14 marca przybyli do Barczewa członkowie SA z Olsztyna: Paul Chlosta, Alfred Kirschbaum i Gerhard Dost. Celem ich przybycia było przeprowadzenie rewizji w firmach żydowskich w Barczewie. Chlosta oświadczył burmistrzowi, iż istnieje podejrzenie, że olsztyńscy komuniści zamówili w firmie Kronfelda mundury SA i inne wyposażenie, które początkowo chcieli zamówić w firmie Conitzer w Olsztynie (nie wyjaśnił jednak, po co komuniści mieliby te rzeczy zamawiać). Ponieważ Chlosta przedstawił się jako urzędnik policji pomocniczej, co potwierdziło przedstawione przez niego zaświadczenie wydane przez urząd policji w Olsztynie, burmistrz, by uniknąć posądzenia o opieszałość w udzielaniu pomocy, natychmiast wyznaczył policjanta, który miał asystować przy rewizji. Wynik rewizji był negatywny. Ale przy okazji do SA-manów z Olsztyna przyłączyli się naziści z Barczewa, wśród nich szczególnie aktywny Saalman, pikietowali wejście do sklepu Kronfelda (Żyda) i nawoływali mieszkańców, by nie kupowali u Żydów. SA-mani nie chcieli odpowiedzieć na pytanie, na czyje polecenie przeprowadzili rewizję. Odesłali burmistrza do Kreisleitung NSDAP w Olsztynie. Jednak w Kreisleitung odpowiedziano, że nic im na ten temat nie wiadomo, podobnie jak nic nie wiedzą o tym, że i u Conitzera miała być przeprowadzona rewizja. Uznali postępowanie olsztyńskich SA-manów za bezprawie⁴².

40 GSta, Ga, C 39 c, k. 51a, Organisationsmeldung der Kreisleitung Allenstein-Stadt, 4 VII 1933.

41 A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 45.

42 Archiwum Państwowe w Olsztynie, Magistrat Wartenburg XXX/14—1651, niefol., Pismo burmistrza Barczewa do landrata olsztyńskiego z 17 III 1933.

Wystąpienia takie i podobne były jednak tylko prologiem do przeprowadzonej 1 kwietnia 1933 roku na terenie całej Rzeszy szeroko zakrojonej akcji antyżydowskiej. Pod hasłami odwetu za rzekome kłamstwa żydowskiej propagandy, szerzone za granicą, bojówki SA zablokowały dostęp do żydowskich sklepów. Zapowiedź bojkotu została rozpowszechniona przez miejscową prasę. W Olsztynie wynik był odwrotny od spodziewanego przez hitlerowców. Kreisleiter powiatu olsztyńskiego w swoim sprawozdaniu zwracał uwagę, iż w przyszłości terminy akcji antyżydowskich należy trzymać w tajemnicy. Ogłoszenie terminu bojkotu w prasie spowodowało, że na dwa dni przed bojkotem sklepy żydowskie w Olsztynie były przepelnione⁴³.

---

43 GStA, Ga, C 39 e, Tätigkeitsbericht für Monat März 1933, NSDAP Kreis Allenstein-Land, 8 IV 1933.

BEMERKUNGEN ZUR ORGANISATION DER NSDAP IN ALLENSTEIN

Zusammenfassung

Beinahe bis zum Ende der 20-er Jahre spielte die NSDAP in Allenstein keinerlei wesentliche Rolle im politischen Leben der Stadt. Erst in der Mitte 1928 entstand in der Stadt eine 30 Mitglieder zählende Orstgruppe. Langwierige Personen- und Kompetenzstreitigkeiten aber (besonders zwischen dem SA-Führer, dem Bezirksleiter und dem Ortsgruppenleiter) hemmten sowohl die zahlenmäßige Entwicklung der Partei, als auch deren Möglichkeit die Außenwelt zu beeinflussen. Die Reichstagswahlen vom 14. September 1930 brachten der NSDAP in Allenstein, allerdings wie im ganzen Reich, ein unerwartet günstiges Ergebnis. Seitdem erfolgt die zahlenmäßige Entwicklung der NSDAP in Allenstein und deren Einwirkung auf die Gesellschaft. Dies findet seine Abspiegelung in einem immer wachsenden Prozentsatz der Stadtbevölkerung, die für die NSDAP-Liste gestimmt hatte. Es war aber zugleich ein rapider Anstieg. Von 1,1% der Stimmen, die in Allenstein für die NSDAP während der Wahlen zum Preußischen Landtag am 20. Mai 1928 abgegeben worden waren, bis zu 35,7% während der Wahlen am 24. April 1932 und 43,52% während der Wahlen am 5. März 1933 (ebenfalls zum Preußischen Landtag).

Im Juni 1933 zählte die Kreisleitung Allenstein-Stadt 1735 und die angeschlossenen Verbände der NSDAP 5437 Mitglieder. Wenn man die Tatsache berücksichtigt, daß Allenstein zur selben Zeit 26 276 wahlberechtigte Personen zählte, so kann es, ohne einen Fehler zu begehen, festgestellt werden, daß jeder vierte Erwachsene in Allenstein irgendwie organisatorisch an die NSDAP gebunden war.